

Н.О. Лихоманова

Чернівецький університет

ПРОСТІР ТА МЕЖІ СТАНІСЛАВСЬКОГО ФЕНОМЕНУ (до проблеми перебігу маргінальних станів культури)

Супутньою ознакою будь-якого продукту постмодерністського типу творчості є його маргінальність. Тобто наявність низки естетичних показників, що вказують на присутність у тексті симптомів територіальної перехідності, контекстуальної межовості або позиційної розчленованості. Подібно і будь-яка позиційна група чи спільнота, яка займає позицію відмінну від суспільновизначеної, ідентифікується як маргінальна, тим більше якщо вона творчо реалізується у постмодерністському дискурсі. Аксиоматичним буде це твердження й щодо природи формування та становлення Станіславського феномену, яке для широкого загалу зумовлюється насамперед географічною віддаленістю від центру. На наш погляд, питання маргінальної природи цього феномену ширше, оскільки стосується безпосередньо проблеми перебігу маргінальних станів культури взагалі. Тому мова йтиме про маргінальність не самого феномену, а його творчої позиції та специфіки простору, що його визначає, а також з'ясуємо основні моменти трансформації маргінальності Станіславського феномену на прикладі творчості його окремих представників. Доцільним в даному випадку є застосування та висвітлення таких понять постструктуралістської критики як "детериторіалізація" та "ретериторіалізація", які розкривають філософську семантику природи маргінальності. Ми не маємо на меті визначити типологію маргінальних станів літературних явищ, тому в цьому дослідженні актуалізовані ті аспекти теорії маргінальності, які є доречними щодо природи формування та розвитку Станіславського феномену. Відзначимо, що ілюструючи деякі положення нашої концепції, ми користувались частковими викладами тих творів, які здались нам найбільш відповідними. Безумовно, більш детальний аналіз формування цього феномену потребує узагальненого викладу і творів, що залишилися поза нашою увагою, а також творів живопису та музики.

Схематично окреслимо основні тенденції теорії маргінальності. Саме поняття на сьогодні отримало специфічний статус, оскільки є полідисциплінарним терміном, хоча відповідно до свого значення використовується лише у поліграфічній діяльності (*marginalia* в перекладі з латинської означає примітка (посилання) на полях). Окрім цього, вживається і в етнографічних дослідженнях, щоправда лише в контексті дуальності етнічної свідомості. В останні десятиріччя актуалізується як характеристика проміжного соціального становища

індивіду, що змушений одночасно існувати на межі різних культурних, мовних або суспільних норм. Такий погляд на природу маргінальності був запропонований американським соціологом Р.Парком як поняття, що визначає специфічні території соціального простору, які характеризуються насамперед та виключно особливостями просторового положення. Ширше специфіка маргінальних станів культури обґрунтовується у фундаментальних постструктуралістських дослідженнях М.Фуко, Ж.Дельоза, Ф.Ліотара, Ж.Дерріда, завдяки яким це поняття увійшло в культурологічний та філософський обіг.

Зауважимо, що задовго до появи цих досліджень, пояснюючи залежність виникнення нового тексту від попередніх літературних традицій та напрямів, і визначаючи це явище як діалог автора із минулими літературними явищами, М.М. Бахтін у праці "Проблема змісту, матеріалу та форми у словесній художній творчості" (1924) вперше говорить про маргінальну природу культури. Він визначає та концептуально доводить, що основна проблема будь-якої області культури полягає в проблемі межі цієї області, оскільки будь-який творчий погляд невідворотно співвідноситься із іншими і цей процес відбувається на зіткненні обмежуючих кордонів їх структур. "Внутрішньої території у культурної області немає, – стверджує Бахтін, – вона вся розташована на кордонах, кордони проходять скрізь, через кожен момент її, систематична єдність культури відходить в атоми культурного життя, як сонце відбиваючись в кожній краплі її. Кожен культурний акт суттєво живе лише на кордонах: в цьому його серйозність та вагомість; відірваний від кордону, він втрачає ґрунт, стає пустим, зарозумілим, вироджується та помирає" [2, с. 25]. Певний культурний акт співвідноситься із культурним цілим як системним взаємообумовленим явищем, тому доцільно говорити про явище "автономної причетності" або "причетної автономії" (за визначенням Бахтіна). Відхиляючи традиційний принцип фундації різноманітних теорій за системою двочленності, дихотомічної класифікації, бінарності опозицій, він виводить та протиставляє триєдину сутність діалогу, вбачаючи в ньому гармонійне функціонування традицій мислення, культури та творчості.

Пізніше постструктуралісти доходять висновку, що саме чітка теоретична визначеність поняття структури і природня обумовленість та передбачуваність форми як обмежуючої категорії є своєрідною перепоною для руху та розвитку процесу пізнання (якщо розуміти його як поняття, що має характерні ознаки необмеженості та безкінечності). 1986 року Т.Геллер та Д.Веллбері у своєму теоретичному обґрунтуванні діалектики пошуку свободи пізнання у межах структури, доходять до висновку, що реальна воля самоусвідомлення індивіда можлива лише у ситуації його знаходження у просторі, що міститься на

межах структур у будь-яких позиціях їх взаємних положень.

Як бачимо, поняття маргінальної природи творчості актуальне для будь-якого напрямку, але у постмодерністському дискурсі надзвичайно актуалізується, оскільки стає декларованою ознакою такого типу творчості. В цьому контексті ми спробуємо дослідити питання формування та розвитку Станіславського феномену. Його генетична специфіка, за твердженням Володимира Єшкілева, полягає у процесі “зіткнення метаґешталту з органікою ізольованої “залізною завісою” культурної маргіналії” [6, с.103]. Саме поняття “світового літературного метаґешталту постмодерністського дискурсу” як художньо-естетичної системи творчості передбачає неодмінне використання суто маргінальних жанрів: поміток, коментарів, нотаток, рецензій, дописів, чорнових варіантів тексту, а також відмінних форм його видання, різного роду авторських деталізацій та доповнень, включаючи і симптоми присутності слів або їх відсутності, зразків візуальної поезії та будь-якого типу творчості, що відбувається на межі зіткнення художніх практик і т.ін. Ці та подібні елементи художньої творчості широко репрезентовані у творах представників Станіславського феномену (групи “письменників та креаторів візуального терену, які волять себе у текстах через ситуацію постмодернізму” [6, с.103]: Ю.Андруховича, Ю.Іздрика, В.Єшкілева, О.Гуцуляка, Т.Прохаська, Г.Петросаняка та інших).

Так, у передмові від імені видавця до роману “Перверзія” Ю.Андрухович вказує, що книжка є викладом матеріалів із пакету, який був переданий незнайомим іноземцем, тим самим повністю заперечуючи власну причетність до роману як автора. Матеріали ж існували у вигляді: копій документів, нотатників, аудіокасет, роздрукованих екземплярів комп’ютерних текстів, запрошень, програмок, репортажів, газетних інтерв’ю, різномовних службових депеш, шматків оповіді невідомого автора, що також представлені різними мовами, і, врешті-решт, відеокасети. Подібна подача такого переліку маргінальної творчості як завершеного тексту є слідуванням настанові Барта, що, розглядаючи суб’єкт із структурної (лінгвістичної) точки зору, як не певну особу, а лише функцію, приходить до висновку про недоцільність відведення цій функції певне центральне (нарцисичне) місце. Література як форма буття мови проголошує себе літературою без письменника.

Зауважимо, що сучасна літературна критика, яка свідомо перебуває під впливом постструктуралістських алюзій на зразок бартівської “смерті автора”, та, відповідно, автономного існування тексту, зіштовхується із проблемою, що тлумачення тексту у відриві від його автора є достатньо некоректним. Оскільки будь-яка критична відповідь на текст є реакцією на той дискурс, у якому перебуває його автор. Це

стосується і тих текстів, які свідомо творяться у постмодерністському дискурсі. Твором, що виступає всупереч цій загальновизнаній тенденції є «Воццекургія Бет» Володимира Єшкілева, що пропонується як коментар до «внутрішньої енциклопедії» роману Іздрика «Воццек», але не містить суто академічного літературознавчого обґрунтування художньо-естетичних засад та деталей твору, натомість являє власне творче сприйняття «чужого» тексту та інтелектуально-чуттєвий аналіз викликаних асоціацій. У контексті нашого дослідження відмітимо насамперед метаоповідальний характер тексту, який ґрунтується на системі взаємодії літературного буття Іздрика та його роману й суб'єктивних оціночних критеріїв автора «Воццекургії Бет». Твори, які ми навели, є безумовним прикладом констатації факту використання маргінальних жанрів у творчості авторів Станіславського феномену. В даному контексті не менш цікавим є дослідження маргінальної природи тексту та сам процес наративного викладу перебігу маргінальних станів.

Як зазначалося, географічна віддаленість від центру та перебування на межі пересічення культурних впливів сприяють виникненню того типу літератури, який Жіль Дельоз називає міноритарним – літературою меншості, яка уникає домінуючих, тобто мажоритарних форм вираження, пориває з усталеними літературними нормами, виявляє нові можливості мови у шпаринах металітературності. Або, за словами Мішеля Фуко, утворює маргінальну структуру, що “перегрупує весь досвід гри мовного викриття, який є суто театральним, в уповільнений спосіб його передачі” [8, с.105]. Подібний процес детального опису перебігу станів, що відбуваються на межі просторових та мовних реалій, ми бачимо у прозі Тараса Прохаська, яка є своєрідним художнім продовженням дослідження Фуко “Народження клініки” (1963). Останній, розмірковуючи про герменевтичність як спосіб функціонування, доходить висновку, що “клініка не представляє собою інструменту для викриття ще не відомої істини. Це є певний спосіб розташувати вже здобуту істину та представити її так, щоб вона систематично розкривалась” [8, с. 101]. Автор “Інших днів Анни” представляє свої клінічні дослідження ландшафту як фіксацію станів предметів на межі їх розпаду та зникнення в момент їх переходу до безсмертя, або, як визначає він сам, “життя поруч з хворобою” на території “досвіду-відмирання”. Методологією його “рослинної філософії” є “заперечення самовираження, тропізми, споглядання... Безсліддя, співіснування, щохвилине відчуття існування, нериторика, надеротика, недосяжність задуму” [7, с. 19], “стояння на межах і переходу заборон” [7, с. 20], воління “переживати рельєф, а не переміщення, монотонний доторк, а не якесь наростання” [7, с. 107], тобто все те, що автор узагальнює як

“витворення відчуття присутності” [7, с. 110]. В результаті ландшафт у тексті Прохаська наповнений рельєфними подряпинами, що залишаються від руху ріки, падіння листя, замерзання та розмерзання снігу, зсуву піску, звичних природних явищ, які автор зупиняє та фіксує у момент їх поєднання. переходу, на межі бачення та пізнання, коли сніг затримувався “на зламах дерев, на мості, на пуделочках маку” [7, с.26], коли “поверхня схилу розмежувалася потоками” [7, с. 31], “небо і землю з’єднували всохлі і порожні бадилля щавлю” [7, с. 36], і а “сукупність омели на дереві творить інше дерево” [7, с.44]. В оповіданні “Довкола озера” Прохасько відтворює подібні маргінальні стани природи як результат медитації, коли його герой виходить за межі власної свідомості і крізь примружені очі бачить “тіні без підстав, тіні від хмар, від проміжків між хмарами і переміщень струмів у кількох площинах, зсуви квадратів, накладання, перфороване тло, просвічені пласти, рухливі зчеплення, концентричні кола світла, різні розчини, багатогранники пилку, неспівпадання країв листків, пелюсток, виростів, клітинних оболонок, проникнення, компліментарність, крутяться спіралі, мінливість, попросту хаос мерехтіння форм, розсипається від центру до країв, зноситься до середини, громадиться на межах, стікає зверху вниз, викидається догори, нерівномірно розділяється, разюча різність швидкостей, незнищенність траєкторій” [7, с. 45-46].

Виразною ознакою маргінальності є конструювання соціальних міфів, маніпуляції з вигаданими текстами, перверзії, ненормативності, загальна настанова на дистанційованість погляду, різноманітні зіткнення художніх практик і все те, що разом вміщує постмодерністський принцип текстоцентризму та культурологічна парадигма постструктуралістської термінології. Зауважимо, що поліваріантні інтерпретації маргіналізму безумовно включають у свій контекст і власне маргінальні філософські пошуки героїв, які, як правило, є вихідцями з маргінальних зон суспільства. Найчастіше це чужоземці, вигнанці, переселенці, знедолені, перехожі, особи, що повертаються на батьківщину, мандрівники і т.п. Принагідно зазначимо, що саме мотив подорожі, як і мотив пошуку, є наскрізним у постмодерністській літературній практиці, оскільки вміщує в собі поняття території, межі, виходу та повернення – концептів, що репрезентують постмодерністський тип мислення. У прозі Юрія Андруховича ми можемо знайти всі вищевказані нами типи маргінальних героїв. Визначимось, що ним можна вважати будь-яку особу, що співіснує з певним контекстом ззовні, поза його внутрішніми законами, або, користуючись визначенням маргінальності за позиційним принципом, що пропонує Володимир Каганський [5], людину, внутрішній статус якої вище зовнішнього. Як правило, персонаж перебуває поза системою, але вважає, що знаходиться всередині. Власне маргінал існує поза

межами певного контексту, але творчо відбувається на перехресті кордонів чисельних контекстів (культурних, мовних, соціальних), як, наприклад, П.Целан, М.Цветаєва, В.Хлебніков чи Е.Чоран. Можна зробити загальний висновок: маргінальність, яка, відповідно до слів Чорана, є властивістю “ніде не пускати коріння, не прив’язувати себе ні до якої спільноти” – ознака будь-якого гарного митця. Безумовно, у всіх вищезгаданих творах герой виступає як митець. Але не це маргіналізує свідомість героя, а, як ми вже визначились, його приналежність до маргінальних зон суспільства. Всі головні герої романів Юрія Андруховича мають одну спільність, це їх позиційна відмежованість (соціальна або географічна), яку поетично досконало визначила Галина Петросаняк. Героїня її віршу “Назавжди залишитися в школі домініканок поблизу Відня...”, довгий час перебуваючи на чужині, “знаючи добре, що і на що міняєш”, вирішує “вирушити в дорогу з наміром не повернутись, Дивуючи тих, хто не думав, що слово “вітчина” має Таку незбагненну місткість” [6, с.256]. Таким є Отто фон Ф. “з чужої столиці”, Станіслав Перфецький у своїх блуканнях по Венеції, спогадах та мареннях, мандрівник Хомський, який знайшов притулок у Росії, переселенець Гриць Штундера, окрім них у текстах Андруховича зустрічаємо іноземців українського походження: доктора Попеля зі Швейцарії або Аду Цитрину, що народилась у Америці, звикла до Європи, але вміє танцювати українські танці.

У подальших міркуваннях щодо перебігу маргінальних станів у тексті доцільно звернутися до таких постструктуралістських понять як детериторіалізація та ретериторіалізація, які пропонують у своєму дослідженні Жіль Дельоз та Фелікс Гваттарі для пояснення філософської природи маргінальності. На думку авторів, психологія людини спрямована до можливості формування території, яку можна залишити, вийти за її межі і навіть створити собі нову територію. Будь-яка людина в будь-якому віці шукає собі територію, “сама здійснює детериторіалізацію, потім ретериторіалізується практично в чому завгодно - спогаді, фетиші, маренні” [3, с.90]. Подібні процеси властиві не лише окремому індивідові, але й цілим групам та суспільствам. Аналізуючи фактори створення території, її детериторіалізації, можна визначити своєрідність певного визначення суспільного світу (в якості прикладу Дельоз та Гваттарі наводять процес формування та руйнації суспільства Давньої Греції). В свою чергу ми застосуємо ці поняття стосовно специфіки “ферментації” Станіславського феномену.

Як відбувається процес територіалізації простору у творах його представників? В контексті прози Тараса Прохаська подібне обмеження простору відбувається через отримання його героєм “насолоди придумування світу” [7, с.22], який воліє “придумувати досвід, біографії, хроніки і географії життя”[7, с. 44], творити уявний

ландшафт, що "приводить у незнані місця, які впізнаєш і про які знаєш все" [7, с. 42], врешті решт облаштування особливого типу маргінального простору – "території мозку", або, подібно героєві його оповідання Северину, обгородити долоньями певну межу і притиснувшись обличчям до неї, пожити там "кілька секунд, перейшовши все від краю до краю стежкою, залишеною мурахою" [7, с.31].

Що стосується процесу становлення та обмеження культурологічної території, то звернімося до деяких статей, що обґрунтовують її появу. Так, Андрухович, пояснюючи природу виникнення та існування поняття "станіславський феномен" російському читачеві у збірці російсько-української критики "Південний акцент", подає короткий екскурс в історію самого міста Станіслав. Частина історії Івано-Франківська, що проходила за радянських часів, залишила слід у грандіозних пам'ятниках та масових будовах, до дрібниць подібна до історії інших радянських міст, "де доноси та відступництво у так званих творчих колах були чимось настільки ж звичним, наскільки звичними були бездарність та підлабузництво..." [1, с. 7]. За словами Андруховича, нова українська література є новим міфом, який виник з легенд міста, з його міфології, що "компенсує історію, іноді виправляючи її, найчастіше ж просто залишаючи її смислу та впливовості" [1, с. 8]. Достатньо повне та образне висвітлення історії появи Станіславського феномену дано концептуальній статті 1996 р. Юрія Іздрика "Станіслав: туга за несправжнім" [14], що зображує, за висловом Ж.Бодрійяра, "естетику втрати ілюзій". Насамперед Іздрик визначає, що сутністю цього феномену є "несправжність", яка виявляється в карнавальних перформансах, ігровому імітуванні, у всьому тому, що було "прискореним курсом набути той досвід, який Європа набувала впродовж століття" [4, с.28], "у готовності відмовитися від власного досвіду, відкинути всі раніше набуті критерії, принципи й поняття з однією тільки метою – перейняти досвід чужий, ненабутий" [4, с. 29], "реформувати способи буття, реконструювати сутнісну природу особистості" [4, с.29], тобто всі ті важливі фактори, або, як визначає Іздрик, експерименти, що вказують на процес детериторіалізації, який дав поштовх для появи "нових просторів, книг, полотен, музики, видовищ, пластики, кохань, журналів, жестів, слів, маршрутів, значень, арґо, знайомств, фактур, контактів, акцій, структур, прозоринь, взаємопроникнень тощо" [4, с. 29], тобто всього, що в своєму загалі дало можливість говорити про появу деного феномену. Два роки по тому у часописі "Плерома" (або "Малій українській енциклопедії актуальної літератури") його представники здійснюють схематичний акт ретериторіалізації, який В.Єшкілев декларує як "Повернення деміургів", а Ю.Андрухович – "Повернення літератури" – провокативно дискусійні статті, зміст яких передусім свідчить про утворення цільної території

Станіславського феномену. Цей аспект доводить обґрунтованість визнання його існування, оскільки демонструє можливість переходу маргінального типу актуальної літератури в центр читацьких інтересів.

1. *Андрухович Ю.* Станіслав и феномен ферментации // Южный акцент. Сборник русско-украинской критики. – М., 1999.
2. *Бахтин М.М.* Проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве // Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975.
3. *Делез Ж., Гваттари Ф.* Что такое философия? – М., 1998.
4. *Іздрік Ю.* Станіслав: туга за несправжнім // Плерома. – Ч. 1-2. – 1996.
5. *Каганский В.* Вопросы о пространстве маргинальности // "НЛО". – 1999. – № 37.
6. Плерома. Мала українська енциклопедія актуальної літератури. – Івано-Франківськ, 1998.
7. *Прохасько Т.* Інші дні Анни – К., 1998
8. *Фуко М.* Рождение клиники. – М., 1998

Стаття надійшла до редколегії 19.10.1999.

Summary

The existing of Stanislav's phenomenon, as a literary and art event, is an interesting and controversial topic in modern Ukrainian literary criticism. The author of the article researches this cultural phenomenon and the creation of some representation of this phenomenon in the light of the marginalism theory. On the background of the main principles of philosophy of culture's marginal conditions the article considered such categories as "deterritorization" and "reterritorization" and their transformation in the modern Ukrainian literary context.

© Н.О.Лихоманова, 1999